

Dora Tomljanović

Inicijativa mladih za ljudska prava, Zagreb

FENOMEN NACIONALNE INDIFERENTNOSTI U OKVIRU SLAVONIJE NA GOSPODARSKOJ IZLOŽBI 1864.

UDK 339(497.5)"1864"

DOI 10.22586/ss.24.1.1

Pregledni rad

Primljeno: 29. 2. 2024.

U ovom su radu analizirane politička i ekonomska isprepletenost društvenog strujanja elite u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji na primjeru Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske gospodarske izložbe, održane u Zagrebu 1864. godine. Zbog inicijalnog naziva izložbe „hrvatske države“, koji je predložio izložbeni odbor, u periodici se artikulirao spor između predstavnika slavonskog regionalizma i hrvatske nacionalne ideologije. Interpretacija slavonskog regionalizma izvršena je pomoću studija o nacionalnoj indiferentnosti kao reakciji na hrvatski nacionalizam, prilikom čega je ustanovljena identitetska podvojenost glavnih sudionika polemike. Prikazan je tijek i sudionički odaziv na izložbu. Odaziv na izložbu analiziran je pomoću izložbenog kataloga za koji je ustanovljeno da ne prikazuje točne statističke informacije o broju izlagača, zbog čega je zaključeno kako je potrebna revalorizacija danog izvora.

Ključne riječi: Gospodarska izložba, 19. stoljeće, Trojedna kraljevina, nacionalni identitet, nacionalna indiferentnost, regionalizam

1. Uvod

Prošlost ne-zajednica (*noncommunitates*), to jest nacionalno indiferentnih zajednica, teži nadilaženju nacionalne paradigme, slično transnacionalnom pristupu. Povjesničar Prasenjit Duara takve je pristupe u historiografskoj analizi klasificirao kao „spasitelje historije od nacije“.¹ Kako bi uspjeli u svome naumu, povjesničari su svoju pozornost posvetili marginaliziranim

¹ Prasenjit Duara, *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China* (Chicago, 1995); Tara Zahra, „Imagined Non-Communities: National Indifference as a Category of Analysis“, *Slavic Review* 69 (2010), 94.

zajednicama koje su ili često izostavljane ili zaboravljene u nacionalnim historiografijama. Na temelju rečenoga se u ovome dijelu rada provodi analiza slavonskog regionalizma, metodološki temeljena na članku „Imagined Non-Communities: National Indifference as a Category of Analysis“ povjesničarke Tare Zahre te zborniku radova *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*.

Pridajući pozornost samom procesu istraživanja nacionalne indiferentnosti, Zahra napominje da se naglasak stavlja na prošlost običnih ljudi i njihovih svakodnevnica, što pretpostavlja mišljenje da ideologije koje obuhvaćaju nacionalizam ne mogu biti apsolutne za cjelokupno društvo unutar određenog teritorija tijekom određenog perioda. U knjizi *Guardians of the Nation* povjesničara Pietera Judsona nalazi se analiza djelatnosti državnih činovnika kao važnih uloga u nacionalizaciji Austro-Ugarske Monarhije, temeljena na primjerima češkog, štajerskog i tirolskog pograničnog područja. Prema Judsonu, činovnički kadar na periferiji se sastojao od doseljenika koji su imali čvrst osjećaj misionarske dužnosti da nacionalno „probude“ i „izgrade“ periferijsko stanovništvo prema njemačkoj govornoj identifikaciji.²

Dotadašnja razmatranja studija o nacionalnoj indiferentnosti obogatilo je zbornik radova *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, nastojeći dokazati da se Zahrini vidovi nacionalne indiferentnosti mogu primijeniti na šira poimanja od tada analiziranih prostornih i vremenskih granica.³ Za primjer se može uzeti rad iz spomenutog zbornika povjesničara Toma Verschaffela u kojemu se analizirao propagandni patriotizam umjetnika i književnika u Belgiji tijekom 1830-ih godina. Osim „potrebe služenja vlastitoj naciji“, njihovi su motivi bili povezani uz procese političke demokratizacije i kulturne komercijalizacije. U spletu okolnosti se javilo trilingvalno stanovništvo koje je koristilo latinski jezik u obrazovnoj sferi, francuski jezik među elitom („visokom kulturom“) i društveno najrasprostranjeniji nizozemski jezik, što se odnosi i na lokalnu razinu. Prema tome se uviđa kako je Verschaffel bolje pokazao da je nacionalna indiferentnost na jezičnom polju postala jednom od reakcija stanovništva koje je podlijegalo procesu izgradnje nacije.⁴

U pravilu se nacionalna indiferentnost javlja kao „reakcija običnih ljudi na zahtjeve moderne masovne politike“, pri čemu se primjećuje antagoni-

² Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on Language Frontiers of Imperial Austria* (London: Harvard University Press, 2006), 10-11.

³ *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, ur. Jon Fox i Maarten Van Ginderachter (London - New York: Routledge, 2019), 248.

⁴ Tom Verschaffel, „Too much on their minds: impediments and limitations of the national cultural project in nineteenth-century Belgium“, u: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, 15-35.

stički odnos nacionalizma i nacionalne indiferentnosti.⁵ Problematika istraživanja nacionalne indiferentnosti proizlazi iz pojave oskudnosti izvora. Naime, izvori u kojima se nalaze podaci o postojanju i aktivnosti nacionalno indiferentnih skupina i njihovih predvodnika su vrlo rijetki u usporedbi s dominantnim izvorima izgradnje nacije. Pitanje koje se nameće je – kako analizirati izostanak nečega poput nacionalnog osjećaja? U spomenutoj knjizi *Guardians of the Nation* Judson je izvršio analizu činovničkih izvješća kao ključnih izvora nacionalne indiferentnosti ruralnih i pograničnih dijelova Austro-Ugarske Monarhije, nakon čega je taj pristup usvojio nekoliko kritika. Sporno pitanje se odnosilo na mogućnost korištenja dokumenata nacionalnih aktivista kao dosljednih izvora, odnosno vjernih dokaza u smislu odraza nacionalne indiferentnosti stanovništva. Nadovezujući se na rečeno, povjesničari John Breully i Maarten Van Ginderachter smatraju da je potrebno odmaknuti se od pisanih izvora, te da se trebaju koristiti direktni dokazi koji bi utvrdili unutarnje stavove i motive.⁶

Pridajući pozornost regionalizmima u Hrvatskoj, Nikša Stančić je iste nazvao pokrajinskim partikularizmima. Tvrdi da su „osnovicu imali u odvojenom životu pokrajina u prethodnim stoljećima tijekom kojih su se u pokrajinama oblikovali najviši društveni slojevi s međusobno različitim socijalnim mentalitetima, istodobno podvrgnuti različitim kulturnim utjecajima, a koji su bili nositelji različitih pokrajinskih patriotizama“.⁷ Osim toga pronalazi i navodi nekoliko primjera partikularizama koji su bili prisutni u gotovo svim krajevima Trojednice, poput kajkavskog „horvatstva“, dubrovačkog partikularizma i riječkog „fijumanstva“. Uz to se pronalazi i primjer slavo-dalmatinske ideologije, pod kojom se podrazumijevaju Dalmatinci kao Slaveni, a ne Hrvati, što se može uvidjeti prema riječima tadašnjeg splitskog gradonačelnika Antonija Bajamontija – „Slaveni i sutra, Hrvati nikada“.⁸ Naposljetku, Stančić tvrdi da su na hrvatskom prostoru partikularizme „nosili različiti društveni slojevi“ te da su se njihovi ciljevi razlikovali „od onih koji su se zadovoljavali očuvanjem tradicionalnih pokrajinskih identiteta do onih koji su napose u drugoj polovici 19. stoljeća svoje dalmatinstvo ili slavonsstvo osjećali kao nacionalni identitet“.⁹ Međutim, ti partikularizmi nisu nikada

⁵ Jon Fox, Maarten Van Ginderachter i James M. Brophy, „Conclusion: national indifference and the history of nationalism in modern Europe“, u: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, 248.

⁶ Maarten Van Ginderachter i Jon Fox, „Introduction: national indifference and the history of nationalism in modern Europe“, u: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, 6; Judson, *Guardians of the Nation*, 11.

⁷ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću* (Zagreb: Barbat, 2002), 101.

⁸ Antonio Bajamonti, „Slavi anche domani, Croati mai“, prema: Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, 103.

⁹ Ibid, 104.

bili otegotni u izgradnji hrvatske nacije kao što su bile germanizacija, mađarizacija i talijanizacija tijekom 19. stoljeća. Unatoč aktiviranju političkih partikularizama i postavljanju otpora ekspanzivnom hrvatskom nacionalnom identitetu, „jezgra koja je bila nositelj pokrajinskih identiteta pokazala se preuskom da bi mogla djelovati integrativno“.¹⁰

2. Slavonski regionalizam u okviru nacionalne indiferentnosti

Zbog nepostojanja dovoljnog broja službenih zapisnika sjednica zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, ali i zbog fragmentarnosti sjednica izložbenih odbora i pododborna između 1862. i 1863. godine, te izostanka izvora (odozdo) o „glasovima običnih ljudi“, istraživanje indiferentnosti u Slavoniji usmjereno je prema novinskim izvorima. Polemika *Narodnih novina* i *Pozora*, te analiza pojedinih članaka iz *Slavonca* i *Sidra* predstavljat će glavni izvor istraživanja nacionalne indiferentnosti. Na temelju spomenutih izvora se utvrđuje kako se nacionalno-agitacijski i indiferentni stavovi odražavaju na pripremu, ali i odaziv na izložbu 1864. godine. Slavonski „Bajamonti“ manifestirao se u liku i djelu Brođanina Andrije Torkvata Brlića u vrijeme priprema za prvu gospodarsku izložbu u Zagrebu 1864. godine. Naime, članovi Središnjeg odbora Trgovačko-obrtničke komore, Hrvatskog gospodarskog društva i Hrvatskog obrtničkog društva, okupljeni u novoosnovani izložbeni odbor, na zajedničkoj sjednici u kolovozu 1862. godine osmislili su Program¹¹ u kojem bi službeni naziv bio izložba „hèrvatske države“. Osim predloženog naziva, u Programu su se nalazile intencije organizacije i osnovnih koncepata strukture izložbe, kao i zamolba za odobrenje financijskog proračuna od 15 tisuća forinti. Prije davanja suglasnosti Namjesničkog vijeća, tekst programa je bio objavljen 6. prosinca u listu *Pozor*. Polemika između Andrije Torkvata Brlića i *Pozora* započela je Brličevim odgovorom na program izložbe koje se temeljio na nesuglasju s „hèrvatskim“ nazivom, te nazivom odbora i pečata.¹² Istog dana, *Pozor* je prenio: „Ovaj središnji odbor nosit će naslov Središnji odbor izložbe plodinah i tvorinah hrvatske države u Zagrebu i rabit će na svom pečatu grb hrvatske države s napisom Izložba hrvatske države u Zagrebu 1864.“¹³ Nakon toga odgovora Brlič je u *Narodnim novinama* napisao:

¹⁰ Ibid, 105.

¹¹ Program za izložbu plodinah i tvorinah u obsegu hervatske države, imenito Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

¹² Miroslava Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, u: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama - Osijek 1867.“*, ur. Zdravko Krnić (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969), 26.

¹³ *Pozor* (Zagreb), br. 281, 6. 12. 1862; Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, 27.

“Program izložbe plodinah i tvorinah Hèrvatske, Slavonije i Dalmacije liep je, i želimo mu, da se izvede; nu naslov središnjega odbora: *Središnji odbor izložbe plodinah i tvorinah hrvatske države u Zagrebu* ne odobravam; a tako ni napis pečata: *Izložba hrvatske države u Zagrebu 1864* jer Slavonija i Sriem niti je bila niti će biti hèrvatska država. Mi znamo za posestrimu hèrvatsku kraljevinu, ali za hèrvatsko dèržavljanstvo mi ovdie u Slavoniji nećemo da znamo, niti ćemo na tu izložbu što slati.”¹⁴

U prosincu 1862. godine, u obliku opširnog odgovora, *Pozor* je opisao Brlića kao osobu koja želi „bezbožnom rukom baciti sjeme razdora i mržnje, lažljivim prorokom i charlatanom“.¹⁵ Unatoč činjenici da *Pozor* nije osporio glavnu Brličevu zamjerku spornom nazivu izložbe, on je zbog poziva na bojkot iste postao *persona non grata*:

“Njemu (Brliću; D. T.) je dakle puko ime, njemu je gola ljupina dovoljna da zgazi jezgru. Ta nesretna borba o imenu još će napokon upropastiti naš narod.

Za sada pako i mi mislimo, da se nikakvo ime oktrojirati nemože i nesmije, te bi i mi sami volili, kad bi središnji odbor bio rekao: izložba trojedne kraljevine. Ali kada središnji odbor toga učinio nije, je li vredno i pravedno nastojanje, da se radi imena sama stvar rapadne?”¹⁶

Na povezanost Brličevog istupa s pitanjem etničkih odnosa Hrvata i Srba u Slavoniji uputila je i Miroslava Despot. Pitanje spomenutih odnosa potječe iz 1861. godine, kada je Sabor usvojio članak 31. „kojim se priznalo postojanje srpskog naroda u Trojednoj Kraljevini i njegova posebnost“.¹⁷ Kao brodski zastupnik u Hrvatskom saboru 1861. godine, Brlić se zalagao za priznanje ravnopravnosti obiju etničkih skupina.¹⁸ Potrebno je spomenuti i članak 58. o narodnom jeziku, jer je prilikom izglasavanja naziva jezika odabran „jugoslavenski“ jezik za „savkoliki obseg trojedne kraljevine za jedino i izključivo službeni jezik u svih strukah javnoga života“.¹⁹ Prijedlozi su bili različiti, od kojih se ističu „narodni“, „hrvatsko-slavonski“, „hrvatsko-srpski“ i „hrvatsko-slavonsko-srpski“ jezik. Razlozi odabira jugoslavenskog naziva

¹⁴ *Narodne novine* (Zagreb), br. 281, 19. 12. 1862; Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, 28.

¹⁵ *Ibid*, 29.

¹⁶ *Pozor*, br. 292, 20. 12. 1862; Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, 29.

¹⁷ Branka Pribić, „Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom 1861.“, *Časopis za suvremenu povijest* 12/1 (1980), 77.

¹⁸ Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, 30.

¹⁹ „Članak LVIII. O narodnom jeziku“, <http://ihjj.hr/iz-povijesti/clanak-lviii-o-narodnom-jeziku/36/> (pristup ostvaren: 27. 2. 2023.).

jezika potječu iz ostavštine ilirizma i prisutne jugoslavenske ideologije, dok se dodatnim razlogom odabira tog naziva navodi kako ostali prijedlozi nisu uključivali srpsko stanovništvo ni regionalne specifičnosti Trojedne kraljevine.²⁰ Na rečeno se nadovezuje i studija *Izvorno pravaštvo* u kojoj Gross smatra da se pod jugoslavenskim nazivom jezika podrazumijevala veza između filološkog i političkog kriterija.²¹ To znači da je pitanje naziva jezika određeno i regulirano prema političkoj odrednici koja može regulirati ili pogoršati odnose prisutnih etničkih skupina u Trojednici. Prije nego se odabir poslao kralju Ivan Mažuranić je, kao tadašnji kancelar u Beču, u članku 51. promijenio naziv „jugoslavenski“ u „hrvatski“ jezik. Franjo Josip nije usvojio navedeni članak jer je podrazumijevao korištenje „hrvatskog“ kao službenog jezika.²² U obzir se mora uzeti nezanemariv postotak srpskog stanovništva u Slavoniji, koji prema popisu stanovništva iz 1857. godine iznosi 38.05 %. Točnije rečeno, 1857. godine je ukupno bilo 256.415 stanovnika, od kojih se 115.545 stanovnika odnosi na etničke Srbe, dok se 172.730 stanovnika odnosi na Slavonce. Za usporedbu se može uzeti podatak kako se na području Civilne Hrvatske²³ nalazilo samo 1,92 % Srba od ukupnog broja stanovnika, što znači da je od 608.594 stanovnika, Hrvata bilo 523.927, a Srba 5802.²⁴

Gross i Szabo navode kako se spomenuta polemika utišala nakon što se shvatilo kako su obje strane uzajamno štetne. Već je početkom 1864. godine došlo do usuglašavanja među hrvatskim i srpskim listovima, i to u smjeru protivljenja „austrofilskoj režimskoj struji“ koja je, smatrali su, podržavala Schmerlingov centralizam, te se njome želio ukinuti Veljački patent iz 1861. godine, što je u kasnijem navratu rezultiralo zabranom izlaženja *Pozora* 1867.

²⁰ Pribić, „Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom 1861.“, 94.

²¹ Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo* (Zagreb: Golden marketing, 2000), 147.

²² „Članak LVIII. O narodnom jeziku“, <http://ihjj.hr/iz-povijesti/clanak-lviii-o-narodnom-jeziku/36/> (pristup ostvaren: 27. 2. 2023.).

²³ „Civilna Hrvatska je već 1853/54. godine preuređena u tri županije: Zagrebačku, Riječku i Varaždinsku.“ Petar Korunić, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750-1857. godine: Sumarni pregledi popisa stanovništva hrvatskih pokrajina od 1746/51. do 1857. godine*, sv. 2 (Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, FF press, 2018), 715.

²⁴ „Popis stanovništva 1857. godine u popisnim listama nije, kao 1851. godine, sadržavao rubriku o jezičnoj/etničkoj identifikaciji, a time ni o narodnostima u Habsburškoj Monarhiji, jer se zaključilo da još uvijek nema dovoljno pismenih ljudi među širim slojevima stanovništva koji bi mogli jasno odgovoriti na pitanje koji im je zajednički materinski jezik. Međutim, na temelju ranijih jezičnih i etničkih istraživanja, tri autora su tada dali podatke o narodnostima u toj Monarhiji: K. Czoernig, A. Ficker i E. Fényes.“ Podaci navedeni u tekstu su gledašte E. Fényesa. Korunić, *Naselja i stanovništvo*, 715, 717; Iskra Iveljić, „O nekim vidovima slavonsstva u časopisu Slavonac“, *Historijski zbornik XL* (1987), 139; Elek Fényes, *A Magyar birodalom nemzetiségi és ezek száma vármegyék és járások szerint* (Pesten, 1867), 13-15, 72-77.

godine.²⁵ Naposljetku je Brlić dokinuo polemiku s *Pozorom*, te je u svibnju 1863. godine u *Narodnim novinama* iznio zadnje obraćanje vezano uz izložbu, pri čemu je napisao:

“Kad je dakle Pozor počeo ideju onu proturivati, koju danas geslom svojim izpovieda, i kad on proglasiv izložbu Hèrvatske dèržave, onu izložbu, kojoj ja i kao zagrebačkoj, i kao hèrvatskoj i kao izložbi Trojedne kraljevine odmah uspieh željah i danas želim pače za nju, ako nije sredstvom hèrvatenja, i mojim slabim silama dielovati hoće (...).”²⁶

Naziv *Središnji odbor izložbe plodinah i tvorinah hrvatske države u Zagrebu* promijenjen je u *Središnji odbor prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe u Zagrebu 1864.*, a pečat s nazivom *Izložba hrvatske države u Zagrebu 1864.* zamijenjen je pečatom s nazivom *Dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu 1864.* Hrvatski naziv izložbe nije bio odobren ni od strane Namjensničkog vijeća u Zagrebu ni od Dvorskog dikasterija u Beču.²⁷ S obzirom na to da je Brličeva reakcija na „hèrvatski naziv“ imala opsežan javni odjek, može se izvesti pretpostavka kako su njegove riječi izvršile utjecaj na odluku o promjeni naziva. Dodatno, na dan svečanog otvorenja izložbe, 18. kolovoza 1864. godine, *Gospodarski list* javio se s nekoliko kritičkih komentara usmjerenih prema protivnicima izložbe. U članku se navodi:

“Ima kod nas ljudih, koji (buduć im srce nekuca za svoj dom i rod, te traže spas u i slavu izvan otačbine) svaki naš napredak popreko gledaju (...). Ovi naši neprijatelji nisu prestali izložbu našu kojekako sumnjičiti ili na ruglo metati, i nagovarati sviet, da nesudjeluje (...). A slabih ljudih ima svagdje, pak i kod nas, te su ovi zbilja uzkratili svoje učešće našoj izložbi, a da svi sudjeluju, bila bi naša izložba puno sjajnija. Ovakvih ljudih ima žalibože ponajviše u Slavoniji, i to baš u onom stališu, koji naprama puku svagdje hoće da ima prvenstvo.”²⁸

Uz prikazano stajalište, nepoznati autor tog članka u *Gospodarskom listu* naglasio je još jednu zapreku bogatstvu i raznolikosti izložbe koja se krije u „neznanstvu i gluposti“ stanovništva u općem smislu. List kroz pripovijest

²⁵ Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992), 189; Agneza Szabo, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873.*, sv. 1 (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, 1987), 189.

²⁶ *Narodne novine*, br. 103, 16. 5. 1863; Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, 31.

²⁷ Dvorski dikasterij je u travnju 1863. godine odobrio organizaciju izložbe. Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2007), 161-162.

²⁸ „Izložba trojedne kraljevine. I.“, *Gospodarski list* (Zagreb), br. 33, 18. 8. 1864., 182.

sa sela prenosi da je postojala sumnja kako je izložba u Zagrebu sredstvo za usvajanje straha od poreza:

“Njeki g. župnik pripoviedaše nam, kako je župljanina svoga, kojemu je osobito liepa raž rodila, nagovarao, da pošalje nješto malo te raži na izložbu. Seljak obeća; pa kad ga prije nekolicina danah župnik opomene, da mu donese one raži, te će je sam dopremiti u Zagreb - seljak mu pošalje najgore raži, što je imao, pune kukolja i svake glote, da je bilo grdoba gledati, a župnik ga nemogaše nikako privoliti, da mu dade obećane raži, sve od straha, da bi morao više poreza plaćati, kad bi gospoda njegovu liepu raž zagledala.”²⁹

2.1. Slavonac

U kontekstu izložbe, blaži oblik nacionalne indiferentnosti se manifestirao u listu *Slavonac*. Međutim, Iskra Iveljić je u članku „O nekim vidovima slavonstva u časopisu Slavonac“ napomenula da nije postojao konkretan izraz „slavonstva“ kao regionalne odrednice, pri čemu se javila otvorena mogućnost raznovrsne artikulacije „slavonstva“, a koje se mijenjalo s obzirom na dinamiku političkih i društvenih odnosa u danom trenutku.³⁰ Potrebno je prikazati polazišne stavove toga lista, te potom razjasniti kako se blaži vid slavonstva manifestirao u vrijeme izložbene polemike.

U listu *Slavonac* se pronalaze česti motivi sloge, narodnog jedinstva i bratinskih veza, te su čitatelji oslovljeni regionalnim nazivom Slavonci ili pak pojmom Slaveni, Slavljani. Iveljić navodi kako je ta terminologija posljedicom dugogodišnje političke debate oko prisvajanja ili osporavanja hrvatskog ili srpskog naziva.³¹ U listu se ne poriču kulturne i društvene veze s Civilnom Hrvatskom, već se zagovara jednakopravni položaj Civilne Hrvatske i Slavonije u kontekstu cjelokupne Trojednice. Osim toga, u listu se preferirao i pravopis prema Vuku Stefanoviću Karadžiću. Tadašnji student prava Josip Eugen Tomić pisao je uredniku *Slavonca* Miroslavu Kraljeviću: „Način pisanja sliedit ćete jamačno vladajući, a nadamo se, da ne ćete biti propustljivi onim, koji bi htjeli n.pr. ikati, bez h genitive višebroja pisati, ili pak u prepozicionalu mjesto ah ih ili u instrumentalu ama, ima pisati.“³² Kraljeviću je o pravopisu pisao i urednik *Domobrana* Mirko Bogović, koji je naveo da se njegove pjesme poslane uredništvu *Slavonca*, pisane prema Gajevom pravopisu, ne trebaju

²⁹ Ibid.

³⁰ Iveljić, „O nekim vidovima slavonstva“, 139.

³¹ Ibid, 153.

³² Pismo Josipa Eugena Tomića Miroslavu Kraljeviću, 30. prosinca 1862., u: Julije Kempf, *Požega: zemljopisne bilješke iz okoline i prilozima za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije* (Požega: Štamparija „Hrvatske tiskare i knjižare“, 1910), 766-767.

„prešampavati kao što su pisane“. Rečeno se ponajviše odnosilo na osobnu uporabu glasa jata, odnosno „rogatog ě“. Bogović je poručio da „svakom listu u koj dopisujem, rado ostavljam na volju, da način moga pisanja udesi prama onom, kojim mu je list pisan“.³³

Prvi broj lista *Slavonac* objavljen je 10. siječnja 1863. godine. Izlazio je svakog desetog, dvadesetog i zadnjeg dana u mjesecu. U drugom broju je u rubrici „Svaštice“ bio objavljen komentar na izložbenu polemiku:

“Kako smo iz naših listovah saznali, sastavljen je u Zagrebu odbor, koji će god. 1864. prirediti izložbu plodinah i tvorinah naših (...) s najsrdačnijim veseljem pozdravljamo taj podhvat i želimo mu što je moguće sjajniji uspjeh. (...) I iz tih razlogah veoma nam je dakle žao, što se je odmah u početku zametnuti morala prepirka radi naziva izlože same. Mi bi rada, da se takovimi uzgrednostmi nesmućuju velike pomisli, i narod neprieči u svom uzletu k slavnijoj budućnosti, te molimo svoje sunarodnike, da, neobziruć se na takova intermezza, pred očima imaju samo veliki narodni cilj, koji se postići namjerava. (...) Okanimo se prepiranja radi imenah; sama imena neće nas nigda usrećiti (...)”³⁴

Na temelju prikazanoga se kreira dojam da se u listu *Slavonac* gospodarska izložba nije smatrala prigodom za politička razdvajanja. Hrvatski naziv se ne smatra problemom, jer sama izložba ne vrši nikakav državotvorni značaj. Iveljić napominje da se „Brliću zamjeralo što je govorio u ime cijele Slavonije“.³⁵ Zbog toga je stava navedeni list postao temom polemike između *Narodnih novina* i *Pozora*, dok s druge strane Andrija Torkvat Brlić u korespondenciji s Ivanom Filipovićem optužuje list da uvjetuje slavonski identitet:

“Znaš, Ti moj Jovo, što se hoće? - Hoće se Hrvatomanija da pokori, hoće se kormilo vikačem zagrebskim da iztepe iz ruke: a neće se od pravah ničijih ništa da otima! Ele Slavonac, što mi je žao, počeo je bit uprav Hrvatom u svom 7. broju. Na čast mu: to je zaboraviti svoju zadaću i neznaći kud ide. - Meni bi Hrvati sasvim druge garancije morali dati za svoj Lebensfähigkeit, prie neg bih ja srbsko ime na milost i nemilost Jakićevu, Kvaterniku, Kukuljeviću, Perkovcu et similibus žrtvovao. - Možeš ovaj list i drugim čitat.”³⁶

³³ Pismo Mirka Bogovića Miroslavu Kraljeviću, 20. travnja 1863., u: Kempf, *Požega*, 771.

³⁴ „Svaštice“, *Slavonac* (Požega), god. 1, br. 2, 20. 1. 1863., 31.

³⁵ Iveljić, „O nekim vidovima slavonsstva“, 149.

³⁶ Andrija Torkvat Brlić Ivanu Filipoviću, 15. 3. 1863., u: Tomislav Markus, „Izabrana pisma Andrije Torkvata Brlića Ivanu Filipoviću 1848.-1863. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 32/2 (2000), 345-346.

Kraljevićeva politička orijentacija se okarakterizirala s nekoliko prevladavajućih identiteta. Naime, tijekom revolucije 1848. godine Kraljević je spremno stao uz politiku bana Jelačića. U kasnijem navratu, na saboru 1861. godine, on je bio predstavnik izborne jedinice grada Požege,³⁷ pri čemu se izjasnio za rješene državnopravnog pitanja o uniji s Ugarskom. Uz rečeno, Iveljić je istaknula da je Kraljević ostao vjeran slavonsstvu kao vlastitoj regionalnoj identifikaciji, te da je na saboru opomenuo ugarsku i hrvatsku politiku da nameću dominaciju nad Slavonijom.³⁸

Unutar polemike u listu *Slavonac* nije se isticala važnost imena, koliko se naglašavala važnost sloge i zajedništva, dok je sam Kraljević „smatrao da bi Slavonci trebali biti neutralna, izmirujući strana između Srba i Hrvata“.³⁹ U travnju je napisao da u Slavoniji „nevlada nikakova razdraženost, pače što veća ljubav prema Hrvatima“, te je na pitanje klasifikacije Slavonaca kao Hrvata odgovorio neutralno, „držeći da je to historičko pitanje“.⁴⁰ Iveljić je zaključila da je „Kraljevićevo slavonsstvo inzistiranjem na ravnopravnosti Hrvatske i Slavonije otežavalo proces integracije hrvatske nacije“.⁴¹ U kasnijim godinama je Brlić ostvario suradnju s listom *Slavonac*. Krajem ožujka 1865. godine u *Slavoncu* je objavljen Brlićev tekst o upravljanju općinama, u rubrici *Seoski knez*.⁴² Ujedno je Brlićev članak bio i posljednji članak te rubrike, jer je već krajem lipnja 1865. *Slavonac* prestao izlaziti.⁴³

2.2. Sidro

U novom listu *Sidro* izložba je bila navedena pod nazivom „Hrvatska izložba“, unatoč promjeni naziva nakon polemike. Urednik tog lista bio je privrednik Antun Jakić, koji je na saboru 1861. godine sudjelovao kao zastupnik općine Kostajnica.⁴⁴ Jakićeva privredna, ali i politička aktivnost veže se i uz njegovu tiskaru u Zagrebu, gdje se tiskao *Naše gore list* Mije Krešića, a u čijem uređivanju i pisanju je sudjelovao i sam Jakić. Oni su dijelili stavove podrške „integralnom hrvatstvu“ i idejama pravaštva, te su bili naklonjeni političkim stavovima Eugena Kvaternika. Unatoč činjenici da je Jakić kroz

³⁷ Arijana Kolak Bošnjak, Tomislav Markus i Stjepan Matković, *Hrvatski sabor 1861.: Zaključci i drugi važni spisi* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018), 16.

³⁸ Iveljić, „O nekim vidovima slavonsstva“, 143.

³⁹ Ibid, 151.

⁴⁰ Miroslav Kraljević, „Očitovanje“, *Slavonac*, god. 1, br. 11, 20. 4. 1863, 173-174.

⁴¹ Iveljić, „O nekim vidovima slavonsstva“, 155.

⁴² Andrija Torkvat Brlić, „Seoski knez“, *Slavonac*, god. 3, br. 9, 31. 3. 1865, 141-143.

⁴³ Urednik *Slavonca* Miroslav Kraljević obratio se čitateljima s informacijama o privremenom prestanku izlaženja. „Našim čitateljem“, *Slavonac*, god. 3, br. 18, 30. 6. 1865.

⁴⁴ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 176.

članke bio blizak pravaštvu, on je bio službenim članom Narodno-liberalne stranke. Iveljić navodi kako je glavni razlog rečenome što „pravaške ideje samostalnosti Hrvatske još nisu posve provedive“.⁴⁵ Uz to je potrebno navesti tvrdnju Mirjane Gross da se tijekom 1860-ih godina pravaši nisu formulirali kao politička stranka, već kao grupacija koja ne vjeruje u višestranačje prije državne samostalnosti.⁴⁶

U svibnju 1864. godine objavljen je prvi broj lista *Sidro*, u kojemu je u pozdravnim riječima Jakić naglasio da je list „trgovačko-politički časopis“ kojemu je cilj „istraživati izvore narodnoga blagostanja i napućivati, kako da do njih dođemo“.⁴⁷ Iako se naglasilo kako će politička pitanja biti odgođena „do sretnijih vremena“, ona su ostala implicitno prisutna. Kako je već bilo izdvojeno, umjesto službenog naziva izložbe se u listu *Sidro* koristio naziv „hrvatska izložba“, ali su postojale i iznimke koje su se odnosile na priopćenja izložbenog odbora. Za primjer se može uzeti članak „Izložba blaga, plodinah tvorinah i umjetninah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije“, unutar kojega se nalazi dopis o traženju pomoćnog osoblja za postavljanje i održavanje izložbenog prostora, kreiranog od strane glavnog odbora izložbe, s potpisima „Dr. M. Šuhaja i J. F. Devidéa“.⁴⁸ Tekstovi koji su bili poslani iz samog uredništva nalazili su se pod naslovom „Naša hrvatska izložba“,⁴⁹ te „Prva Hrvatska izložba“⁵⁰ (slika 1.). Osim toga, Jakićeva tiskara u Zagrebu je bila odlikovana srebrnom kolajnom na izložbi, te je takva vijest u *Sidru* bila objavljena pod naslovom „Na prvoj hrvatskoj izložbi u Zagrebu 1864. srebrnom kolajnom odlikovana“, ispod koje stoji pečat izložbe s punim nazivom (slika 2).⁵¹ Prema svim dostupnim podacima primjećuje se izostanak reakcije javnosti na korekcije lista *Sidro* oko naziva izložbe. Također, zbog nedostatka informacija, nije poznato je li uredništvo *Sidra* koristilo prethodni naziv izložbe kao prosvjednu notu ili se radi o trivijalnosti.

⁴⁵ Ibid, 199.

⁴⁶ Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 167.

⁴⁷ *Sidro* (Zagreb), god 1, br. 1, 1. 5. 1864., 1; Agneza Szabo, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873.*, sv. 1 (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, 1987), 212.

⁴⁸ *Sidro*, god. 1, br. 3, 17. 5. 1864., 12.

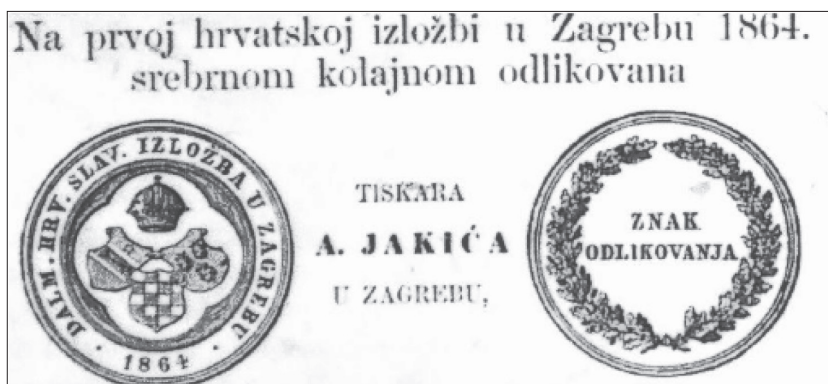
⁴⁹ *Sidro*, god. 1, br. 5, 30. 5. 1865., 17.

⁵⁰ *Sidro*, god. 1, br. 18, 29. 8. 1864., 70-71.

⁵¹ *Sidro*, god. 1, br. 26, 24. 10. 1864., 103.

Slika 1. Naslov koji izvještava o izložbi, u *Sidru* 29. 8. 1864.

Slika 2. Tiskara Antuna Jakića nagrađena na izložbi, isječak iz lista *Sidro*, 24. 10. 1864.

Zaključno, može se izdvojiti definicija Mirjane Gross da nacionalna integracija označava „postepeno prevladavanje lokalizama i regionalizama etničkih zajednica, stvaranja političke zajednice i razvoja uvjeta za ekonomsku koncentraciju i kulturnu homogenizaciju nacionalne zajednice“.⁵² Naime, s razvojem nacionalnih i integracijskih ideologija stvorila se potreba agitacije elita u ostalim regijama, kako bi se one širile i na lokalnim i regionalnim razinama. Unatoč njihovim različitostima, ideologije su se kretale od viših prema nižim društvenim slojevima.⁵³ Sukladno tome, nacionalna indiferentnost kao reakcija na program izložbe može se sagledati kao odnos elita iz centra i elita iz periferije. Pri tome se stav šire populacije klasificira kao indiferentan jer nije isključivo vezan uz spomenuto pitanje naziva, već se odnosi na neriješena socioekonomska pitanja koja nadilaze problematiku gospodarske izložbe.

Potrebno je istaknuti i prisutnost mnogostrukih identiteta, koji čine izložbenu polemiku mnogo kompleksnijom. Petar Korunić je ukazao na opću složenost analize višestrukih identiteta:

⁵² Mirjana Gross, „O integraciji hrvatske nacije“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. Mirjana Gross (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981), 180.

⁵³ Mirjana Gross, „Nacionalno integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, 284.

“Problem je međutim još složeniji ako znamo da su mnoge grupe ljudi, najčešće preporoditelji intelektualci, ali i mnogi političari, u 19. stoljeću često u isto vrijeme zastupali više ideologija i iskazivali više identiteta. Na primjer, hrvatski su preporoditelji za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1847. godine te za revolucije 1848./49. i od 1860. godine do početka 20. stoljeća istodobno zastupali više često različitih ideologija i iskazivali više razina svijesti i »osjećaja« o pripadnosti, prema njihovu uvjerenju, »realnim« svjetovima: i hrvatstvu i ilirstvu i južnoslavenstvu i slavenstvu i austroslavizmu i slovinstvu i regionalnom svijetu unutar pojedinih pokrajina (ili Dalmaciji ili Slavoniji ili Hrvatskoj) itd. U isto vrijeme, svatko od njih napose i različito, u mnogim je tekstovima iskazivao nekoliko od tih identiteta. Tvrđili su da se tako »osjećaju« i da pripadaju svim tim etničkim svjetovima: da su dakle oni u isto vrijeme i Horvati i Iliri i Slaveni i Jugoslaveni i Slovinci itd.”⁵⁴

U skladu s navodom, prepoznaje se posjedovanje više identitetskih pripadnosti na fizičkim osobama i na periodici. Kod Andrije Torkvata Brlića bili su izraženi jugoslavizam i regionalna slavonska pripadnost, a kod Miroslava Kraljevića vidljivi su ilirizam, unionizam i slavonski regionalizam. Kod Antuna Jakića prevladavala je podijeljenost između jugoslavenske ideologije Narodne stranke te integralnog hrvatstva pravaškog pokreta. Periodika je, slično kao i fizičke osobe, imala višestruke identitete. Primjerice, samo dva mjeseca prije izložbene polemike, u listopadu 1862. godine, *Narodne novine* i *Pozor* imale su istovjetan kritički stav prema novootvorenoj željezničkoj pruzi Zidani Most – Zagreb – Sisak, na što su uputili povjesničari Željko Holjevac i Nikola Tomašegović.⁵⁵ Iako je *Slavonac* u ocjeni izložbe imao namjeru ostati neutralan, list je pozivanjem na sudjelovanje na izložbi „postao Hrvatom“.⁵⁶ Iako se *Slavonac*, prema Brličevom pismu, odrekao svog imena u korist „hrvatskog“, dobio je osudu od Krešića i Jakića za promoviranje regionalnog separatizma. Takav stav iznose u listu *Naše gore list*.⁵⁷ Prikazana složenost i isprepletenost identiteta u 1860-ima zahtijeva mnogo detaljniju analizu, koja nadilazi okvire same izložbe u Zagrebu. Ipak je prikazani tekst o izložbenoj polemici dokazao prisutnost mnogostrukih identiteta koji su se

⁵⁴ Petar Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacije i nacionalni identitet* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006), 25.

⁵⁵ Željko Holjevac, „Hrvatski tisak o dolasku željeznice u Zagreb 1. listopada 1862. godine“, u: *140 godina željeznice u Zagrebu: 1862. – 2002.*, ur. Mirela Slukan Altić (Zagreb: Hrvatske željeznice, 2003), 75-81; Nikola Tomašegović, „Polemika o željezničkom pitanju do 1862. godine u *Pozoru* i *Narodnim novinama*“, *Povijest u nastavi* 12 (2014), br. 23 (1), 53.

⁵⁶ Andrija Torkvat Brlić Ivanu Filipoviću, 15. 3. 1863., u: Markus, „Izabrana pisma“, 345-346.

⁵⁷ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 197.

„prelomili“ na možda naizgled apolitičnom događaju – gospodarskoj izložbi Trojedne Kraljevine.

3. Tijek izložbe

Izložba je otvorena 18. kolovoza, na rođendan vladara Franje Josipa. Bila je smještena u „novoj zemaljskoj zgradi na Savskoj cesti“, tadašnjoj zemaljskoj kući na Sajmišnom trgu, u zgradi današnjeg Pravnog fakulteta.⁵⁸ *Gospodarski list* je opisao izgled izložbenog prostora u broju 33, koji je izašao na dan svečanog otvaranja. U članku se spominje kako izložbeni prostor do organiziranja izložbe nije imao specifičnu namjenu te da je zbog izložbe „kuća u savskoj liepo nakićena“ cvijećem i spomenikom „samoborskoga mramora, napravljen od kljesara Vinka Čella“.⁵⁹ Također, autor članka naveo je da je na zgradi izložbe stajao „ogromni grb trojedne kraljevine i velika trobojna zastava“, koje je naslikao „krasopisac Hoffman“.⁶⁰

Struktura izložbe bila je u četiri reda, među kojima je prvi red uključivao životinje pa je on bio izložen do 24. kolovoza, dok su ostali redovi izloženi do zaključenja izložbe. Kako prenose *Narodne novine*, većina izložaka bila je u prodaji, a izlagači su mogli definirati cijenu svojih izložaka. Ako je izlagač za vrijeme izložbe bio u Zagrebu mogao je osobno prodavati svoje proizvode. U suprotnom, prodaja je provedena posredstvom drugog zastupnika ili „po térgovačkom agentu g. Miji Krešiću“, s pojašnjenjem da kupljeni izložci moraju biti u prostoru izložbe do zatvaranja u listopadu.⁶¹ Pristup izložbenom prostoru iznosio je 50 novčića, s tim da su strani izlagači imali slobodan ulaz, a izložbeni odbor nije odobrio predstavnicima novina *Agramer Zeitung*a tri ulaznice, već jednu.⁶² Izložbu je posjetilo oko četiri tisuće posjetitelja u prvih nekoliko dana, od kojih je na dan otvorenja došlo tisuću.⁶³ Nakon otvorenja broj posjetitelja se smanjio, a cijena ulaznice reducirana je na 30 novčića.⁶⁴

⁵⁸ Agneza SZABO, „Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje Prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 7 (2007), 41; Rudolf Horvat, *Povijest trgovine u Hrvatskim zemljama* (Zagreb: AGM, 1994), 176; „Povijesni, kulturni i urbanistički značaj zgrade Sveučilišta“, https://www.pravo.unizg.hr/fakultet/tradicija/znacaj_zgrade (pristup ostvaren 2. 3. 2023.); HR-DAZG, 857, Zbirka Uličnik Ivan, „Devidé Josip Ferdo (Ferdinand)“, br. 2167.

⁵⁹ „Izložba trojedne kraljevine. I.“, 182.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ „Uredjenje naše izložbe“, *Narodne novine*, br. 184, 12. 8. 1864.

⁶² „Zapisnik“, *Narodne novine*, br. 187, 17. 8. 1864.

⁶³ Miroslava Despot, „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu godine 1864.“, *Historijski pregled* 1 (1958), 52.

⁶⁴ Na dan otvorenja izložbe cijena ulaznice iznosila je 1 forint, 50 novčića koštala je ulaznica od 19. do 24. kolovoza, dok je od 25. kolovoza do zatvaranja 15. listopada ulaznica koštala

Organizirane su posebne nagrade za najkvalitetnije izložke. *Narodne novine* su izvijestile da je za odlikovanje nagrađenih osnovan poseban odbor koji će u periodu od 21. do 26. kolovoza odlučiti koji izložci zaslužuju glavne nagrade, srebrnu i bakrenu medalju i diplome. *Narodne novine* nadodaju da će nagrade biti dodijeljene 4. listopada, na imendan Franje Josipa, na Sajmišnom trgu. Istog se dana izvlačila i izložbena lutrija.⁶⁵

Organiziran je elitni program koji je uključivao svečane bankete, predstave i plesove. Za sve ostale, osim razgledavanja izložaka, organizirana je izložbena lutrija. *Narodne novine* su 13. listopada objavile dio službenog programa prema napatku glavnog izložbenog odbora. Službeni program trajao je od 17. do 23. kolovoza. Dan prije svečanog otvorenja, 17. kolovoza, izvedena je predstava u zemaljskom narodnom kazalištu, idući dan organizirana je misa „u stolnoj cćrvi na slavu narodjenja Nj. c kr. Apostolskoga veličanstva“, a nakon toga u 12 sati bilo je službeno otvorenje. Uz pozdravni govor bana Šokčevića, program otvorenja uključivao je nastupe limenih orkestara, zborova i pucanj topova. Program elitnih slojeva na izložbi nije prošao bez političkih istupa. Nakon otvorenja, zajednički ručak članova odbora, trgovaca, plemića i ostalih uglednika Đuro Deželić, Mirko Bogović, Antun Jakić i Fran Vrbanić iskoristili su za iskazivanje vlastitih političkih stavova, koji su se sastojali od političkih intencija ujedinjenja Trojednice (i Vojne krajine). Mažuraniću je putem korespondencije ban Šokčević javljao o prilikama oko otvorenja, stoga su takvi istupi zapaženi u Beču.⁶⁶ Unatoč tome, viši slojevi nastavili su se zabavljati na kazališnoj predstavi pod nazivom „Zvonimir“, domjenkom u Streljani, popodnevnom zabavom na Maksimiru i svečanim plesom u kazališnoj redutnoj dvorani.⁶⁷ Izložba je zatvorena 15. listopada, a počasni gost na zatvaranju bio je kancelar Mažuranić, koji je za tu prigodu došao službeno iz Beča.⁶⁸ Zapisnik sjednice glavnog izložbenog odbora održane 14. listopada navodi da je jednoglasno odlučeno brzojavom pozvati Mažuranića na otvorenje izložbe.⁶⁹ Zašto Mažuranić nije sudjelovao na otvorenju, nije poznato.

30 novčića. Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, 36.

Napomena: ista autorica navodi da je cijena nakon 21. kolovoza snižena na 20 novčića! U: Despot, „Nekoliko dokumenata“, 52.

⁶⁵ Popis članova ocjenjivačkog odbora nalazi se u: *Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864.* (Zagreb, 1864), 29-31; „Uredjenje naše izložbe“, *Narodne novine*, br. 184, 12. 8. 1864.

⁶⁶ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 167; Despot, „Nekoliko dokumenata“, 52.

⁶⁷ Redutna dvorana je prostor današnje stare gradske vijećnice u Ćirilometodskoj ul. 5 u Zagrebu. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 168.

⁶⁸ Ibid, 169.

⁶⁹ „Zapisnik“, *Narodne novine*, br. 187, 17. 8. 1864.

Slika 3. Prikaz izložbe 1864. godine

Hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija preporučila je mjere opreza vezane uz „kakove političke demonstracije“,⁷⁰ koje su upućene namjesničkom vijeću, banu Šokčeviću i Strossmayeru. O uputi namjesničkom vijeću Iveljić ističe da je Beč „strahovao da bi izložba mogla biti prigoda za političke demonstracije, a posebno mu je zazorna bila mogućnost okupljanja većeg broja Slavena“. Zbog toga su, prema Iveljić, na ulicama Zagreba bile prisutne policijske službe i vojska.⁷¹ Doduše, *Narodne novine* su istaknule da je gradsko zastupstvo organiziralo policijsku prisutnost radi „udobnosti občinstva“.⁷²

Izložbu u Zagrebu posjetili su Arthur Hohenbruck i H. W. Pabst, predstavnici ministarstva trgovine i poljoprivrede u Beču. Kao što su izvješća pisali Ambroz Vranjican 1855. godine iz Pariza i Dragutin Lambl 1862. godine iz Londona, poslanici iz Beča napisali su izvješće s izložbe u Zagrebu.⁷³ U izvješću podnesenom Bečkom ministarstvu trgovine i prometa naveli su sljedeće: „Sve bi se dalo postignuti samo u slučaju da pregnuće oblasti i ono

⁷⁰ Despot, „Nekoliko dokumenata“, 50.

⁷¹ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 166.

⁷² „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, br. 186, 16. 8. 1864.

⁷³ Arthur Hohenbruck i H. W. Pabst, *Bericht über die erste dalmatinisch-croatisch-slavonische Ausstellung in Agram in Herbste 1864* (Wien, 1864), prema: Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, 42.

učitelja ide za tim, da odgovori slobodan i prosvijetljen narod, kojega pogled ide i preko granica domovine.⁷⁴ Naslućuje se da je komentar bio vezan uz kritiku eliti za nametanje nacionalnih stavova ispred gospodarskog i ekonomskog razvoja. Posljednje se ističe u komentaru austrijskog posjetitelja koji je objavljen u rujnu 1864. godine u listu *Die Presse*:

“Nije dakle čudo, što nad ovim krajem još čudnovata trmina vlada. Kad se o Savi ili Kupi govori u Njemačkoj, da Francusku i Englesku ne spominjemo, ljudi već misle da tamo živi svijet koji zna rezati nosove. Ove misli ili presuda mogu se najbolje prevladati ako se potrudimo otići u Zagreb i pogledati tamošnju izložbu Trojedne kraljevine. Tko je pri zdravom razumu, neće sigurno u Zagrebu tražiti bog zna kakve umotvorine koji se viđaju u Parizu ili Londonu; ali tko želi promatrati za nas Austrijance snažnu sliku jedne od naših zemalja, taj se u gospodarskom napretku Hrvatske neće razočarati.”⁷⁵

3.1. Odaziv na izložbu

Podaci o broju izlagača i izložaka sadržani su u katalogu izložbe, koji je izdan prije otvorenja. List *Sidro* je početkom srpnja objavio vijest o početku procesa tiskanja kataloga: „Poslovi izložbe svojski napreduju, zgrada se valjano već priređuje, staje su već u radnji za smješćenje blaga; kataloga je već do 40 malih tabakah tiskano, izbor porotnika također je obavljen (...)”⁷⁶ Izvršni odbor izložbe je izradu kataloga dodijelio gimnazijskom učitelju i geografu Petru Matkoviću. Njegov je zadatak bio prikupiti i u katalogu prikazati statističke podatke Trojedne Kraljevine.⁷⁷ Katalog je sastavljen od *obćenitog, posebnog i uvrštenog* dijela. U prvom dijelu, podnaslova *Statistički nacrt trojedne kraljevine*, nalaze se podaci o bioraznolikosti geografskog prostora, o stanovništvu i njegovoj djelatnosti, obrazovnim ustanovama i vjeri te o državnoj strukturi Trojednice. Po objavljivanju kataloga, sadržaj teksta o stanovništvu postao je dijelom rasprave u Srijemskoj županiji. Pri navođenju ostalog stanovništva u Trojednici nije navedeno srpsko stanovništvo, što je rezultiralo time da izložbeni odbor u Srijemu zabrani širenje 20 pristiglih kataloga, kao protest organizatorima izložbe. Kasnije se javio list *Domobran*:

“Žalimo međutim, što je ovo učinjeno jerbo smo osvjedočeni, da ovakav postupak ne vodi dobroj svrsi. (...) Mi želimo, da se brani naše hrvatsko

⁷⁴ Szabo, „Utjecaj političkih prilika“, 53; *50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu* (Zagreb: Dionička tiskara, 1902).

⁷⁵ Mirko Marković, *Zagrebačke starine: Prilozi o poznavanju prošlosti grada Zagreba* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2006), 355.

⁷⁶ *Sidro*, br. 10, 4. 7. 1864.

⁷⁷ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 164-165.

pravo, ali neželimo, da to naše pravo bude ikojemu našincu na teret. Braća naša u Sriemu neka se umire: jer spomenuta knjiga nije pozvana, da u tom smislu riješi dubinu naše domovine.”⁷⁸

Naposlijetku su katalogi iz Srijemske županije vraćeni natrag u Zagreb. Ipak je u zapisniku sjednice glavnog odbora izložbe 14. kolovoza zabilježen dopis velikog župana Srijemske županije Svetozara Kuševića u kojem se ispričao zbog male zastupljenosti izlagača iz Srijemske županije. Razlog tomu vidi u „nastavšoj oskudici roda, a nikojemu inomu povodu“.⁷⁹

Drugi ili *Posebni dio* izložbenog kataloga navodi popis središnjeg odbora i lokalnih pododbora, imenik protokola za prosuđivanje izložbenih predmeta i strukturu izložbe, podijeljenu u četiri reda i 32 podrazreda.⁸⁰ S obzirom na to da je izložbi iz Slavonije i Vojne krajine pristupilo 22 % izlagača, Szabo navodi ključnu ulogu transporta, zbog čega je mnogo više izlagača moglo jednostavnije poslati izložke iz središnje Hrvatske zbog blizine Zagreba i novootvorene željezničke pruge Zidani Most – Zagreb – Sisak.⁸¹ Jürgen Oster-

⁷⁸ *Domobran* (Zagreb), br. 156, 19. 11. 1864; Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, 42.

⁷⁹ „Zapisnik“, *Narodne novine*, br. 187, 17. 8. 1864.

⁸⁰ Razredba izložbenih predmeta: I. red Korisna životinja svake vrsti: Podrazred 1. Konji i osli, 2. volovi, bikovi, krave i telad, 3. svinje, 4. Ovce i koze, 5. perad svake vrste, 6. sve ostale vrste

II. Red Prirodni i gospodarstveni proizvodi: podrazred 7. Proizvodi rudarski, lomničarski, metalurški i neraslinski (mineralija) te kemičke staline i proizvodi, 8. Šumarski proizvodi, gradjevno drvo, lies, duge, zatim bačvarsko i tesarsko djelo, 9. Poljski i povrtni proizvodi, žito i mlivo, 10. Vina, 11. Vodke, žestoka pića, kvasine, pivo itd., 12. Ulje, mast, vosak, med, šećer, slastičarije, sir, jaja, muštarde, mirisavke, sapun i svieće, 13. Sušenine, kože, krzna, pera, vunno i dlake.

III. Red Obrtni predmeti, podrazred: 14. Gospodarstveno oruđe i strojevi (mahine), kola, strcaljke i pjeneznice, 15. Čahurice, svila i svilena roba, 16. Vuna, lan kudeljna predja i kopnina (užeta), 17. Pletene, tkane i predene tvorine, bud' sirove, bud' bieljene, bud' bojadisane; podkitarine, 18. Kožnine, sadlarine i podkitarine, 19. Kožuhi (šube) i odjelo svake vrsti, 20. Drvrezine i svake ruke djelo iz kosti, vlasih četinah, perah, zatim umjetno cvieće, 21. Pokućje i sažarine (tapetarine), 22. Željezna i kovna roba, 23. Staklenina, porcularina, opeke i glinarina (lončanska roba), 24. Draguljarine (juveli), zlato, srebro, tučevina (medjena roba) i ure, 25. Glasbila i znanstvene sprave (instrumenti) svake vrsti, 26. Papir, pisace, risarske i slikarske potrebštine, 27. Djela tiskarska i knjigovezarska

IV. Red Umjetnine i starine, Podrazredi: 28. Bakrorezi, kamenopisna djela, svjetlopisi (fotografije) i drvorezi, 29. djela i sprave učevne, nakladnine i pripreme za podučavanje, 30. Radnje i rukotvorine pitomacah raznih, bud javnih, bud privatnih učilišta i odgojišta, 31. Slikarije, risarije, obrasci i kipotvorine, 32. stari rukopisi i starine; ove stranom od domaćih umjetnikah stranom takove, koje su od osobite vrijednosti za domaću našu povijest.

Prema: *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada obdržavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine* (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864), 146-147.

⁸¹ Szabo, „Utjecaj političkih prilika“, 49.

hammel je okarakterizirao period 19. stoljeća kao „doba željeznica“ zbog njihove važnosti kao doslovnog nositelja moderniteta u okviru kapitalističkog razvoja.⁸² Nedostatak željeznica u procesu industrijalizacije Trojednice bio je veliki dezintegracijski faktor, kako na razini prijenosa dobara, tako i na društvenoj razini. Stanovništvu iz Slavonije preostalo je poslati izložke rizičnim cestovnim rutama, koje bi, zbog vremenskih neprilika i hajdučkih krađa, bile u pravilu nepristupačne.⁸³ Kada se spominju ceste, nužno je istaknuti kako u 1860-tima nije uspostavljen cestovni pravac između Osijeka i Zagreba. Slavoniju s Civilnom Hrvatskom povezivale su cestovne trase Osijek – Virovitica – Varaždin te Osijek – Našice – Sisak – Petrinja – Glina – Karlovac.⁸⁴ Dopis glavnog odbora izložbe poslan podružnim odborima u veljači 1864. godine upućuje na proceduralni postupak određivanja putnih troškova za izložke. Troškovi prijevoza ostaju na „teret izložbe“ za siromašnije izlagače, pod uvjetom da ne pripadaju u neki od razreda velikih predmeta, kada će trošak prijevoza snositi izlagač. Svi izložci će za vrijeme trajanja izložbe biti smješteni u izložbenoj zgradi „o trošku izložbe“.⁸⁵

Tablica *Skrižaljka izložiteljah u Zagrebu 1864.* u katalogu prikazuje zastupljenost izlagača prema gradovima.⁸⁶ Tablica upućuje na ukupan broj od 3875 izlagača.⁸⁷ Civilnu Hrvatsku predstavljalo je njih 2478, Slavoniju 563, Dalmaciju 79 te Vojnu krajinu 755 izlagača. Prema tablici, najveći broj izlagača imao je grad Zagreb s 1237 izlagača. List *Domobran* je u rujnu 1864. istaknuo da se na izložbi Slavonija „najjače“ predstavila s „velikim obrtnostima“, misleći pritom na industriju, dok je mnogo manje izlagača iz Slavonije izložilo „plodinah, umjetninah i nižje obrtnosti“.⁸⁸

Najmanje zastupljeni podrazredi bili su VI. podrazred *Životinja svake vrste koje se ne spominju u drugim podrazredima*, s predstavnikom Škenderom

⁸² Jürgen Osterhammel, *The Transformation of The World: A Global History of the Nineteenth Century* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2014), 48.

⁸³ „Pljačke i krađe izvršavali su pojedinci ili članovi zadruga dovedenih do ruba očaja. No postojala je i hajdučija tj. organizirana pljačka. Obavljale su ju domeće družine što su se odmetnule u šume uglavnom u slavonskim planinama, odnosno ljudi iz Krajine, Bosne i Ugarske (...) dio seljaka ih je podupirao smatrajući njihova razbojstva osvetom protiv vlastele i bogatih uopće“. Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 309.

⁸⁴ *Ibid.*, 358-361.

⁸⁵ „Okružnica podružnim odborom za dalm. Hrvat. Slav. Izložbu plodinah i tvorinah“, u: *Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864.* (Zagreb, 1864), 89.

⁸⁶ *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska*, 253.

⁸⁷ Tablica u katalogu procijenila je ukupan broj izlagača na 3865. Popis izlagača u katalogu je naznačen rednim brojevima, a posljednji izlagač je pod brojem 3866. Međutim, ukoliko se zbroje svi gradovi posebno, dobiva se brojka od 3875 izlagača. Prema: Katalog, 253.

⁸⁸ *Domobran*, br. 93, 5. 9. 1864; Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, 37.

Löblom iz Osijeka za „pijavicah u 15 vrstih i odrodah“⁸⁹ i XVII. podrazred za *Papir, pisaće, risarske i slikarske potrebštine* s tvornicom papira Schmidt i Meynier iz Rijeke. Ta tvornica, kako tvrdi katalog, izvozi papir u „Grčku, Levantu, istočnu Indiju, južnu Ameriku (gdje se osobito traži) i Englezku“, a nagrađena je s „8 kolajnah od različitih narodnih i međunarodnih izložbah, a medju njima veliku zlatnu kolajnu izložbe bečke god. 1845. kolajnu prvoga razreda izložbah londonskih god. 1851. i 1862., izložbe pariške god. 1855. i monakovske god. 1854.“⁹⁰. Na papiru tvornice Schmidt i Meynier također je tiskan i sam katalog izložbe. Najveći je bio X. podrazred za vina, s ukupno 754 izlagača.

Posebni dio kataloga formiran je prema razredima i podrazredima, a izlagači su navedeni abecedno, prema prezimenima. Prisutna je pojmovna konfuzija u tome što se neki proizvodi navode detaljnije od drugih. Također, relativno se rijetko navodi kolika je količinska dostupnost svakog izložka. Primjerice, u VIII podrazredu za šumarske proizvode Melkior Spisić iz Osijeka predstavio se s „dugama za francuzku“, dok su uz izlagača Josipa Pfeifera iz Osijeka navedene samo duge.⁹¹ Također, isti su proizvodi navedeni pod različitim nazivima. Tako je u IX podrazredu za „poljske i povrtne proizvode, žito i mlivo“ Stjepan Horgač iz Martinske Vesi izložio „kukuruze i pasulj“,⁹² a Dragutin Galac iz Požege „grah, grahorice i sočivo“.⁹³ Dodatno, neka imena su napisana skraćeno; primjerice, IX. podrazred spominje I. Albrechta iz Nove Gradiške,⁹⁴ dok su druga imena oko njega zapisana u potpunosti. Može se pretpostaviti da su urednici kataloga, zbog vremenske ograničenosti, citirali prijave za izložbu jer su rokovi za prijavu bili do 31. svibnja upravo zbog izrade kataloga. Tu je vijest donio list *Sidro*:

“Kako je poznato produljen je bio rok za prijave do 31. svibnja t. g.; nadalje se više produljivati nipošto nemože, poradi priprava za tiskanje kataloga za koje se prijave neodvlačno priredjivati moraju. (...) Sve prijave koje poslije stignu, primati će se dok god bude u zgradi mjesta, te će biti objavljene u dodatku kataloga.”⁹⁵

Interesantno je pratiti zastupljenost izlagača prema spolu. Szabo ističe da se u trećem redu obrtnih predmeta, konkretnije u XV., XVI. i XVII. podrazredu za tekstil, prepoznaje značajna dominacija izlagačica, njih čak 70

⁸⁹ *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska*, 153.

⁹⁰ *Ibid*, 237.

⁹¹ *Ibid*, 158.

⁹² *Ibid*, 162.

⁹³ *Ibid*, 161.

⁹⁴ *Ibid*, 159.

⁹⁵ *Sidro*, 6. 6. 1864., 26.

postu. U drugim kategorijama žene su također bile prisutne, no ne u dominantnom postotku.⁹⁶ Neke su izlagačice bile plemićkog porijekla. Primjerice, u X. podrazredu za vino grofica Ljubica Palfy iz Lupinjaka iz Varaždinske županije predstavila je „crno i bijelo vino iz 1862. i 1863. godine“.⁹⁷

Iako je većina izlagača navedena prema osobnim imenima, neki su izlagači bili navedeni pod nazivom poduzeća ili institucije. Tako je primjerice u VIII. podrazredu za „šumarske proizvode“ navedeno Kutjevačko zakladno dobro koje je izlagalo „šiške od god. 1863. i hrastove duge“, te Pakračkog dobra ravnateljstvo s dugama.⁹⁸ Kutjevačko zakladno dobro predstavilo se također u VII. podrazredu s pepeljka⁹⁹ i u XI. podrazredu sa „šljivovicom od god. 1862.“.¹⁰⁰ Gospodarsko društvo Hrvatske i Slavonije predstavilo se u XII. podrazredu s „medom u santah“,¹⁰¹ a Gospodarsko društvo u Zagrebu predstavilo se u XIV. podrazredu s „dvie košnice (Džeržonove vrsti) i razne sprave za pčelarstvo i dvie škarice za grožđe“.¹⁰² Neki izlagači okupili su se pod nazivima vlastelinstava. Primjerice, u VIII. podrazredu navedeni su Pakračko, Paukovačko i Želin Čiče vlastelinstvo. Predstavljanje u ime vlastelinstava prisutno je i u ostalim podrazredima. Tako je Cerničko vlastelinstvo u XI. podrazredu za žestoka pića predstavilo više vrsta rakije, a izlagani su materijali s tog vlastelinstva i u XII. podrazredu.

U XIV. podrazredu za „gospodarstveno oruđe, strojeve, kola i sl.“ zapažen je velik broj stranih izlagača iz Monarhije i Europe. Prisutne su tvornice i privatne osobe. Primjerice, Gjuro Fischer iz Hainfelda u Donjoj Austriji izložio je „razne sastojbine za sastavljanje poljskog orudja iz lievana čelika, i sbirku inog orudja“,¹⁰³ engleska kompanija *Clayton & Shuttleworth* sa sjedištem u Lincolnu preko bečke je podružnice izložila „jedan lokomobil na osam konjskih silah sa valjci izvana“.¹⁰⁴ Na zagrebačkoj izložbi izlagali su i Franjo Horsky iz Češke, jedan od organizatora praške izložbe 1862. godine, te Gustav Jakob iz Pešte s „kremenitim kamenjem koji svake ure 4 do 6 vagana samelje i sredi“,¹⁰⁵ kao i mnogi drugi. Na izložbi Trojedne Kraljevine bilo je

⁹⁶ Szabo, „Utjecaj političkih prilika“, 52.

⁹⁷ *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska*, 182.

⁹⁸ *Ibid*, 158.

⁹⁹ *Ibid*, 155.

¹⁰⁰ *Ibid*, 190.

¹⁰¹ *Ibid*, 193.

¹⁰² *Ibid*, 197.

¹⁰³ *Ibid*, 197.

¹⁰⁴ *Ibid*, 197.

¹⁰⁵ *Ibid*, 198.

29 stranih izlagača od ukupno 100 izlagača XIV. podrazreda.¹⁰⁶ *Narodne novine* izvijestile su da su prijave na izložbu bile ograničene samo za stanovnike Trojedne Kraljevine. Međutim, navodi se iznimka „kod gospodarstvenog uredjenja“ s natjecateljima iz cijele Monarhije. Razlog tomu je, kako prenose *Narodne novine*, skroman broj tvornica specijaliziranih za izradu alata i strojeva u Trojednici. Strani izložci iz XIV. podrazreda trebali su imati poticajnu tržišnu ulogu u domaćoj proizvodnji. *Narodne novine* su također izvijestile da strani izložci neće biti nagrađivani.¹⁰⁷

Crkveni i svjetovni veleposjednici su zastupljeni u značajnom broju, gdje se primjećuje dominantna zastupljenost izložaka đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera i grofa Julija Jankovića, koji su navedeni u šest podrazreda, dok je zagrebački nadbiskup Juraj Haulik izlagao u njih sedam.¹⁰⁸ Samo su ovi primjeri povećali broj izlagača iz Slavonije za deset, a ukupan zbroj svih izlagača za šesnaest. Dakle, imena koja su se navodila u više podrazreda pribrojena su ukupnom broju izlagača. Stoga, iz letimične analize ponavljajućih imena pretpostavlja se da bi broj izlagača mogao biti za jednu trećinu, ako ne i dvostruko manji. Miroslava Despot je uputila na nepouzdanost kataloga na primjeru odsutnosti nekoliko izlagača iz Slavonije, posebice izostanka urednika *Slavonca* Miroslava Kraljevića i lista *Slavonac* u XXVII. razredu za

¹⁰⁶ Napomena, u tablici „Skrizaljka izložiteljah u Zagrebu“ u XIV. Podrazredu broj stranih izlagača pribrojen je zagrebačkim izlagačima. Na dnu stranice urednik navodi da je među zagrebačkim izlagačima pribrojen broj od 32 strana izlagača. Također, u tablici je navedeno ukupno 104 izlagača XIV. Podrazreda. Pregledavanjem popisa dobiva se broj od 29 stranih izlagača i ukupan broj od 100 izlagača u XIV. podrazredu. Prema: *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska*.

¹⁰⁷ „Uredjenje naše izložbe“, *Narodne novine*, br. 184, 12. 8. 1864.

¹⁰⁸ Josip J. Strossmayer iz Đakova: I. 4 konja vozača 3 godinah stara, 2 kobile od 6 god. Žrebci i ždrebe od 3 god., 150.; II. bika, kravu, vola žvicarske pasmine od 2 god., 151.; VIII. šiške, dužice za burad razna omiera, 158.; IX. kukuruze, olajsko sieme, pšenice i zobi, 169.; X. vino iz Ternave Mandiževca i Mušića, 185.; XI. droždjenke od god. 1861, šljivovice od god. 1859-1861 i 1862., 191.; XII. švajcarski sir 198.

Grof Julije Janković iz Daruvara: I. 2 pastuha i 2 kobile, 149.; VIII. više vrsti drva za gradju i les, 157.; IX više vrsti žita, 163.; X više vrstih vina, 177.; XI. Šljivovice, 189.; XVI vune, 203.

Juraj Haulik iz Zagreba: IX. samo u ovom podrazredu naveden je pod imenom Gjuro, žitna ulja, 162.; X više vrstih vina 175.; XV. Svile, 201.; XVII. sliku iz vlasih vezenu po gosp. Rosenau-ci, 207.; XX. uljenku i komoštra iz orehovine u jednom komadu, od krajišnika Obrenovića izradjeno god. 1864., 223.; XXI. klecala umjetno izradjena u kaznioni lepoglavskoj *svako klecalo sastavljeno iz 100.000 komadićah različitog drva, 229.; XXXI Slike sa mastima od slikara Zaschea i to žetelice, zagorska okolica kod sv. Petra, savska okolica niže savska mosta, izgled vidia pram mirnoj kolibi i pram Jurjavesi, noćolik iz jezera Jurjaves i Ecco homo presikano po Guidi Reni. Od slikara Krasa, i to: Jakov snubi Rakelu kod zdenca. Od Devidéa; pisani crtež od god. 1857/8; od Stohla; ručni crtež „Stolna crkva“, a od Thugutta Hinka, slika nj. uzoritosti naravne veličine, 246. Prema: *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska*.

djela tiskarska i knjigovezarska. Na taj je slučaj inicijalno upozorio *Slavonac* krajem kolovoza 1864. godine.¹⁰⁹ Despot je za kraj istaknula da „izložbeni katalog, kolikogod su se njegovi priređivači trudili, ipak nije u potpunosti registrirao sve izlagače, ispustivši vjerujemo bez zle namjere, eto, i pojedince iz požeške županije“.¹¹⁰

Nakon letimične analize izložbenog kataloga mogu se prepoznati obri- si dviju kategorija izlagača na Gospodarskoj izložbi. Prva uključuje izlagače čija je proizvodnja dostatna lokalnoj razmjeni ili zadovoljenju vlastitih po- treba. Ona uključuje lokalne poljoprivrednike i obrtnike, čije je sudjelovanje na izložbi potaknuto agitacijom i potporom izložbenih pododbora, te sitno i veleposjedničko plemstvo. U drugoj kategoriji nalaze se svi koji imaju interes proširiti vlastito tržište, a sudjelovanje na izložbi jedan je oblik plasiranja vlastitog proizvoda na šire tržište. Ovdje pripadaju najprije strani izlagači koji u Zagrebu predstavljaju inovacije u agrikulturi i proizvodnji te tvornice i trgovci iz Trojednice koji su bili u procesu traženja ili proširivanja tržišta. To potvrđuje posljednji, „uvrstbeni dio“ kataloga s oglasima za poduzeća koja su navedena u službenom programu izložbe. Izložbeni katalog može potvrditi da druga polovina 19. stoljeća na području Trojednice posjeduje elemente dekadencije feudalizma i konsolidaciju slobodne tržišne ekonomije. Među- tim, zbog spomenutih fragmentarnih elemenata, a posebno zbog nedosljed- nog izračuna izlagača, katalogu je potrebna cjelovita obrada, što bi otvorilo mogućnost novim istraživanjima i spoznajama.

4. Zaključak

Zamisao „buđenja“ nacionalnog jedinstva Trojedne Kraljevine manife- stirala se poglavito izborom naziva izložbe „hrvatske države“, čiji je program objavio list *Pozor*. Taj naziv nije bio prihvaćen od dijela elite u Slavoniji, čiji je predvodnik bio bivši saborski zastupnik Andrija Torkvat Brlić u *Narodnim novinama*. S obrazloženjem da naziv determinira postojeću regionalnu po- sebnost Slavonije, Brlić je pozvao stanovnike Slavonije na bojkot izložbe. U takvom ozračju, između *Pozora* i *Narodnih novina* nastala je izložbena polemi- ka koja je iz problematike naziva prerasla u ideološko-političko-intelektualni sukob o pitanjima državnopravnih odnosa sastavnica Trojednice te o nacio- nalnoj identifikaciji srpskog stanovništva u Slavoniji. Kroz prizmu teorijskog okvira nacionalne indiferentnosti, bila je namjera definirati nastali sukob kao reakciju Slavonaca na nacionalnu agitaciju iz Zagreba.

¹⁰⁹ *Slavonac*, 31. 8. 1864., 84; Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, 39.

¹¹⁰ Despot, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, 39.

Nacionalna indiferentnost nastoji obratiti pažnju na brojčano manje društvene skupine ili marginalne zajednice koje su pružile otpor nacionalno-agitacijskim zahtjevima većih etničkih ili nacionalnih skupina. Taj pristup nastoji argumentirano odbaciti uvriježeni dogmatski način tretiranja nacionalizma u historiografiji. Pod tim teorijskim konceptom opisana je nastala izložbena polemika kao iskaz protivljenja nacionalne agitacije na području Slavonije kao dijela Hrvatske, a ne Trojedne Kraljevine. Izložbena polemika prouzrokovala je širok javni interes, što je vidljivo iz aktiviranja listova iz Srbije po pitanju srpske etničke skupine u Slavoniji. Za vrijeme polemike u Požegi je počeo izlaziti list *Slavonac*, koji se priklonio Zagrebu i mišljenju da Slavonija treba imati predstavnike na izložbi. U međuvremenu, inicijalni naziv izložbe „hrvatske države“ nije odobren od Namjesničkog vijeća u Zagrebu i Dvorske kancelarije u Beču. S obzirom na spomenute indicije, daje se pretpostaviti kako je promjena naziva uvjetovana strahom da će potencijalni izlagači iz Slavonije odbiti sudjelovanje na izložbi u Zagrebu.

Listovi *Slavonac* i *Sidro* analizirani su također kroz teoriju nacionalne indiferentnosti. List *Slavonac* je predstavljao regionalnu pripadnost s visokim senzibilitetom zajedništva svih Južnih Slavena. *Sidro* je, pak, uz zastupljenost tema o ekonomskom stanju u Trojednici i Monarhiji, između redaka zastupalo ideju integralnog hrvatstva. Jedan od relevantnih primjera je korištenje problematičnog naziva izložbe „hrvatske države“ uoči i za vrijeme njenog otvaranja. Prikaz predstavljenih identiteta među spomenutim osobama i listovima upućuje na prisutnost različitih identitetskih isprepletenosti koje su uvjetovane dinamikom društvenih i političkih odnosa.

Prikazani su i tijekom izložbe i odaziv izlagača s obzirom na regionalnu pripadnost. Kao doprinos već postojećim istraživanjima na istu temu, u tijekom izložbe uvedene su tehničke karakteristike vezane uz slanje i prodaju izložaka, temeljeno na informacijama iz *Narodnih novina* i *Albuma uspomenica*. Analiza odaziva izlagača na izložbu zasnivala se na informacijama preuzetim iz izložbenog kataloga. Izložbeni katalog sadrži nekoliko nedosljednosti vezanih uz pojmovnu konfuziju koja je većinom povezana s vremenskim ograničenjem urednika kataloga. Međutim, mana se pronalazi u preuveličanom broju izlagača koji se zasniva na ponavljanju izlagača koji su sudjelovali u više podrazreda.

Odgovor na pitanje je li izložbena polemika imala utjecaj na zastupljenost izlagača iz Slavonije prilično je ambivalentan. Polemika nastala oko naziva izložbe imala je javni odjek među elitom, što je potvrđeno izvorima. Pritom izvori koji bi isto potvrdili za niže društvene slojeve ipak izostaju. Naime, prikazani podaci brojnosti obrtnika u Slavoniji i inertnost trgovačko-obrtničke komore iz Osijeka prema komori iz Zagreba mogli bi se tumačiti kao suprotan argument. Također, pregledom izložbenog katalog procjenjuje

se da je broj izlagača iz svih krajeva bio mnogo manji. Imajući u vidu navedenu statističku pogrešku, te zbog činjenice da su prethodni istraživači iznijeli netočne podatke, neophodna je sustavna kritička analiza izložbenog kataloga. Ona bi definirala vjerodostojan broj izlagača te pokušala utvrditi namjeru izdavača izložbenog kataloga u cilju stjecanja preciznih istraživačkih rezultata.

5. Popis izvora i literature

5.1. Tiskani izvori

Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864. (Zagreb, 1864), vlasništvo Hrvatskog povijesnog muzeja.

Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864).

50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu (Zagreb: Dionička tiskara, 1902).

MARKUS, Tomislav. „Izabrana pisma Andrije Torkvata Brlića Ivanu Filipoviću 1848.-1863. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 32/2 (2000), 335-346.

5.2. Novine

Domobran

Gospodarski list

Narodne novine

Sidro

Slavonac

Pozor

5.3. Literatura

BIĆANIĆ, Rudolf. *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.* Zagreb: JAZU, 1951.

DESPOT, Miroslava. „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu 1864.“. *Historijski pregled* 1 (1958), 48-55.

DESPOT, Miroslava. „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“. U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama - Osijek 1867.“*. Ur. Zdravko Krnić. Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969, 25-43.

GROSS, Mirjana. „O integraciji hrvatske nacije“. U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Ur. Mirjana GROSS. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981, 175-191.

- GROSS, Mirjana. „Nacionalno-integracijska ideologija u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“. U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Ur. Mirjana Gross. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981, 283-307.
- GROSS, Mirjana; SZABO, Agneza. *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 1992.
- GROSS, Mirjana. *Izvorno pravaštvo*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- HOHENBRUCK, Arthur; PABST, H. W. *Bericht über die erste dalmatinisch-croatisch-slavonische Ausstellung in Agram im Herbst 1864*.
- HOLJEVAC, Željko. „Hrvatski tisak o dolasku željeznice u Zagreb 1. listopada 1862. godine“. U: *140 godina željeznice u Zagrebu: 1862. – 2002*. Ur. Mirela Slukan Altić, Zagreb: Hrvatske željeznice, 2003.
- HORVAT, Rudolf. *Povijest trgovine u hrvatskim zemljama*. Zagreb: AGM, 1994.
- IVELJIĆ, Iskra. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, 2007.
- IVELJIĆ, Iskra. „O nekim vidovima slavonsstva u časopisu Slavonac“, *Historijski zbornik XL* (1987), 139-156.
- JUDSON, Pieter M. *Guardians of the Nation: Activists on Language Frontiers of Imperial Austria*. London: Harvard University Press, 2006.
- KEMPE, Julije. *Požega: zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije*. Požega: Štamparija "Hrvatske tiskare i knjižare", 1910.
- KOLAK BOŠNJAK, Arijana; MARKUS, Tomislav; MATKOVIĆ, Stjepan. *Hrvatski sabor 1861.: Zaključci i drugi važni spisi*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.
- KORUNIĆ, Petar. *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750-1857. godine: Sumarni pregledi popisa stanovništva hrvatskih pokrajina od 1746/51. do 1857. godine*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, FF press, 2018.
- KORUNIĆ, Petar. *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacije i nacionalni identitet*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006.
- MARKOVIĆ, Mirko. *Zagrebačke starine: Prilozi o poznavanju prošlosti grada Zagreba*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2006.
- OSTERHAMMEL, Jürgen. *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton- Oxford: Princeton University Press, 2014.
- PRIBIĆ, Branka. „Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom 1861.“, *Časopis za suvremenu povijest* 12/1 (1980), 75-96.
- STANČIĆ, Nikša. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002.
- SZABO, Agneza. *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873.*, sv. 1, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, 1987.
- SZABO, Agneza. „Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje Prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 7 (2007), 37-54.

- ŠVOGER, Vlasta. *Ideali, strasti i politika: život i djelo Andrije Torkvata Brlića*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2012.
- TOMAŠEGOVIĆ, Nikola. „Polemika o željezničkom pitanju do 1862. godine u Pozoru i Narodnim novinama“. *Povijest u nastavi* 12 (2014), br. 23 (1), 35-54.
- VAN GINDERCHATER, Maarten -FOX, Jon. „Introduction: national indifference and the history of nationalism in modern Europe“. U: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Ur. Maarten VAN GINDERCHATER-Jon FOX, London- New York: Routledge, 2019., 1-15.
- VAN GINDERCHATER, Maarten; FOX, Jon; BROPHY, James M. „Conclusion: national indifference and the history of nationalism in modern Europe“. U: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Ur. Maarten VAN GINDERCHATER i Jon FOX, London - New York: Routledge, 2019, 248-255.
- VERSCHAFFEL, Tom. „Too much on their minds: impediments and limitations of the national cultural project in nineteenth-century Belgium“. U: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Ur. Maarten VAN GINDERCHATER i Jon FOX, London - New York: Routledge, 2019, 15-35.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja“. *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), 517-544.
- ZAHRA, Tara. „Imagined Non-Communities: National Indifference as a Category of Analysis“. *Slavic Review*, 69/1 (2010.), 93–119.

5.4. Web stranice

- „Članak LVIII. O narodnom jeziku“, <http://ihjj.hr/iz-povijesti/clanak-lviii-o-narodnom-jeziku/36/> (pristup ostvaren: 27. 2. 2023.)
- „Povijesni, kulturni i urbanistički značaj zgrade Sveučilišta“, https://www.pravo.unizg.hr/fakultet/tradicija/znacaj_zgrade (pristup ostvaren: 2. 3. 2023.)

5.5. Popis slika

- Slika 1. Naslov koji izvještava o izložbi, u *Sidru* 29. 8. 1864. Izvor: „Prva hrvatska izložba“, *Sidro* (Zagreb), 29. 8. 1864., 70.
- Slika 2. Tiskara Antuna Jakića nagrađena na izložbi, isječak iz lista *Sidro*, 24. 10. 1864. Izvor: „Na prvoj hrvatskoj izložbi u Zagrebu 1864. srebrnom kolajnom odlikovana Tiskara A. Jakića u Zagrebu“, *Sidro* (Zagreb), 24. 10. 1864., 103.
- Slika 3. Prikaz izložbe 1864. godine, „Prva dalmatinsko-hrvatska-slavonska gospodarska izložba“, https://hr.wikipedia.org/wiki/Prva_dalmatinsko-hrvatska-slavonska_gospodarska_izlo%C5%BEba (pristup ostvaren 27. 2. 2023.)

Summary

THE PHENOMENON OF NATIONAL INDIFFERENCE IN SLAVONIA AT THE ECONOMIC EXHIBITION IN 1864

This paper has analysed the political and economic interconnectedness in the social flow of the elite in civil Croatia and Slavonia using the example of the First Dalmatian-Croatian-Slavonian Economic Exhibition in Zagreb in 1864. As a consequence of the initial title of the exhibition "Croatian States", suggested by the exhibition board, in the periodicals a conflict between the representatives of Slavonian regionalism and the Croatian national ideology was articulated. The interpretation of Slavonian regionalism was addressed in studies on national indifference as a reaction to Croatian nationalism where it was determined that the main participants of the polemic were polarized with regard to identity. The development and the response to the exhibition has been addressed. The response to the exhibition has been analysed on the basis of the exhibition catalogue and it has been determined that it provided precise statistical information on the number of exhibitors which led to the conclusion that it was necessary to revalorize the given source.

The idea of "awakening" the national unity of the Triune Kingdom came about mainly due to the title of the exhibition "Croatian States" the program of which was published in the newspaper *Pozor*. In *Narodne novine* this title was not accepted by a part of the elite of Slavonia, the leader of which was Andrija Torkvat Brlić, former representative of Parliament. By claiming that the title determined the existing regional specificity of Slavonia, Torkvat Brlić prompted the population of Slavonia to boycott the exhibition. In this kind of atmosphere, a polemic between the newspapers *Pozor* and *Narodne novine* arose with respect to the exhibition; it grew from being an issue concerning the title into an ideological-political-intellectual conflict concerning issues such as state-judicial relations of the states of the Triune Kingdom as well as the national identification of the Serbian population in Slavonia. The objective of this paper is to define the conflict as a reaction of the Slavonians to the national agitation from Zagreb through the prism of the theoretical framework of national indifference.

Key words: Economic Exhibition, 19th century, Triune Kingdom, national identity, national indifference, regionalism

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Kontakt:

Dora Tomljanović, mag. hist.
Inicijativa mladih za ljudska prava – Hrvatska
Garićgradska ulica 7a, 10 000 Zagreb
email: dt81098@gmail.com